

The Sufis' Contribution to the Islamization of Native Indians during the Age of the Turks

Esmail Ghaderi *
Hamid Hajianpoor**

1. Abstract

The influence and expansion of Islam religion in the Indian Subcontinent are the important issues which have been considered by scholars for a long time ago. Various factors have contributed to the spread and influence of Islam in the Indian Subcontinent including the arrival of early invaders, Muslim merchants and traders, and the migration of Muslim clerics and Sufis. Meanwhile, the share of Sufis has been higher and more considerable than in other groups. Some Western and Indian scholars believe that Islam first entered the region through military conquests. But, historical evidence did not support this claim. Although in a general process, military movements should be considered as obstacles to the influence and spread of Islam, but in some periods and some areas of migration, military campaigns provided a good platform for groups of Arab tribes or individuals and groups of merchants, Sufis, scholars, and scientists to enter the area. Some Sufis even went to India with the same troops. With proper and humane behavior and interaction with the inhabitants of the Indian Subcontinent and the Indian religions, Sufis were able to partially eliminate the hatred and pessimism of the Indian invaders about the actions of the Muslim invaders in the early periods of the spread of Islam.

2. Introduction

The main aim of the research is the expansion of Islam in the Indian Subcontinent with relying on the influence of moral and spiritual behaviors of Sufis especially the reduction of the negative approach of inhabitants and the Indian hatred and pessimism from the function of the invaders in the early period of the expansion of Islam. However, Ghaznavids were of forces which took the most effective steps towards the occupation of India. In the fourth century AH, Sabuktigin first invaded India and took the control of much of the region. A few years later, Sultan Mahmud of Ghaznavid invaded India and targeted India fifteen or seventeen times by the end of his reign. This study seeks to answer the question of how the interaction of Sufis and Sufi leaders with the natives of India, especially their spiritual conduct and avoidance of military behavior, had an effect on the Islamization of the Indian people from the Ghurian period to the beginning of the Gurkhanids.

3. Materials & Methods

Generally, using the descriptive-analytical method and based on library resources, this paper aims to study Sufis' contribution to the Islamization of native Indians during the age of Turk rulers.

* PhD Candidate, Department of History, Faculty of Literature & Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran

** Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature & Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran

4. Discussion of results & conclusion

The interaction of Sufi missionaries and leaders and their function has played an important role in deepening Islamic and religious beliefs among the inhabitants of the Indian Subcontinent. In fact, the wider influence and spread of Islam in India, according to evidence and citations, was the result of peaceful, tolerant activities and spiritual and cultural interactions, especially by Muslim Sufis. Sufis' intellectual commonalities with Hindu rituals and practices, their spiritual conduct, exchanges of Sufi cults with the Hindu rituals and especially their avoidance of military and oppressive acts not only drew the attention of Indians to themselves but also changed the negative attitude of the Indian community towards the military and violent behavior of the early Islamic invaders in the invasion of India. Sufis and Sufi cults which entered India as immigrants or preachers were influential in the mental purification of the natives of this region. The spiritual behaviors of Sufis partly improved the negative consequences of Muslim invasions and changed their attitudes toward Islamic teachings. This greatly influenced the new approach of the people of the Indian Subcontinent to Islam after the military invasion. The Sufi group has shown outright honesty, trustworthiness, and chastity in trade and commerce with the leading business classes of India and other social groups. They were actively involved in supporting the rural part of the Indian Subcontinent. On the other hand, they respected the beliefs of the Indians.

In the interval between Ghurids' domination and the Gurkhanid dynasty, Sufi cults such as Chashtiyya, Suhrawardiyya, Naqshbandiyya, Qāderiyya, and Kubrawiyya along with the Indian rulers, especially the Muslim sultans of Delhi, were considered to be the main causes of Islamization of Indigenous Indian Subcontinent. Sufis' counseling and assistance to Islamic governments in India such as Gholamshahi, Khalajan, Tughlughiiyyan, Sādat dynasty, Lūdi governors, and Syrian kings were effective in spreading Islam in the Indian Subcontinent during these periods. The other results of this study showed that the content of Sufi invitations like an emphasis on monotheism, equality of human rights, humility, and accepting divine morality. and reaching God through helping people and aiding helpless ones had a profound effect on the tendency of the Indians to Islam. Learning different local languages and connecting with different religions and classes of India facilitated the Sufis' invitation for unity and solidarity, especially since Sufis opposed religious monopoly. Hence, they were able to reduce the violence of the early Muslim invaders to some extent by purifying the souls. The preaching method and lifestyle of Sufis, such as seclusion and abundant worship, corresponded to life and aspects of the principles of Indian philosophy. Therefore, the adversary of Indians with the system of inferiority, religious tolerance, support for religious diversity, simplicity of life, and good relations with the Ghurid Sultans, Mamluks, and Delhi kings were effective in the expansion of Islam in the Indian Subcontinent.

Keywords

Sufism, Islamization, the Indian Subcontinent, Ghurids, the Age of Turks.

References:

1. Abedi, M. (Ed.) (1991). *Nafahāt-al-Uns men Hazerāt al-Quds*. Tehran: Etlā'at Publication.
2. Arnold, T (1913). *The Preaching of Islam: a History of the Propagation of the Muslim Faith (Chegūnegī Gostarīsh-e Eslām)*. Translated by Abulfazl Ezati. Tehran: University of Tehran.
3. Arya, Gh. (2003). *Tariqa Chashtiyya dar Hind va Pakistan*. Tehran: Zavār Publication.

4. Arya, Gh. (2007). Islam in the Indian subcontinent and Pakistan. *Journal of Theology*, 1, 37-48.
5. Al-imam, S.M. (1993). *Sheikh Sharaf al-Din Ahmad Ibn Yahya Monīrī va sahm ou dar nasr-i Motasavefāneh Fārsī*. Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan.
6. Anūsseh, H (1996). *Dānishnāmeḥ Adab-e Fārsī dar Shebehe Qareh Hind va Pakistan (Hind, Pakistan va Bangladesh)*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance
7. Alemi, Kh., Advay, M., & Nazari, H. (2015). The role of Sufism in Promoting Islamic Approaches in the Government of the Sultans of Delhi (7th to 10th Centuries AH). *Journal of Subcontinent Researches*, 5, 15-36.
8. Afif, Sh. (2006). *Tarikh-i Ferozshahi*. Tehran: Asatir Publication.
9. Asami Samarqandi, A. (1948). *Fotuh al-Salatin*. India: University of Madras.
10. Ashraf, A. (Ed.) (2004). *Akhbar al-Akhyar*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
11. Aziz, A. (1988). *History of Islamic Culture in India*. Translated by Naqi Lutfi and Mohammad Ja'far Yahahaqi, Tehran: Keihan Publication.
12. Badvani, A. Q. (2000). *Montakhab al-Tavārīkh*. Tehran: Society of the National Heritage of Iran.
13. Badvi, A. (1996). *Tarikh-e Tasavuf Eslami az Aghaz ta Payan Sadeh Dovum Hejri*. Qom: Islamic Education Publishing Office.
14. Barni, Z. (1983). *Tarikh-i Firozshahi*. Kolkata: Asiatic Society of Bengal.
15. Bulagh Dehlavi, M. (1997). *Matlūb al-tālibin*. Tehran: University of Tehran.
16. Chand, T (1995). *The Influence of Islam on Indian Culture (Ta'sir Eslam dar Farhang Hind)*. Tehran: Pazhang Publication.
17. Ershād, F. (2000). *Historical Migration of Iranians to India*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
18. Firuzshah Tughlughī, Q. (1954). *Futuhāt-e Firuzshahi*. Tehran: Asatir Publication.
19. Habibi Qandahari, A. (Ed.) (1984). *Tabakat-i-Nasiri*. Tehran: Donyayeh Ketab Publication.
20. Hasani, A. (1971). *Nuzhat al-Khvatir va Behjat al-Masama' va al-Navazir*. India: Majarat al-Maarefa Othmania Press.
21. Hikmat, A. A. (1958). *Naqsh-e Parsi bar Ahjare Hind*. Tehran: Taban Publication.
22. Ibn Athir, 'E.D (1991). *Pishguftare Motarjim (Preface of the Translator), Al-kamil fi al-Tarikh*. Translated by Sayyed Mohammad Hosein Ruhani, Tehran: Asātir Publication.
23. Javani, H. A. (1999). *Sufism in the Indian Subcontinent*. Tehran: Elm Publication.
24. Keyaei Nejad, Z. (2010). *Seyr Erfan dar Eslam*. Tehran: Eshraqi Publication.
25. Mirkhord, M. A. K. (1978). *Sayr al-Uliya*. Lahore: Iran-Pakistan Cultural Research Center.
26. Modares Tabrizi, M.A. (1990). *Reyhanat al-Adab*. Tehran: Zavār Publication.
27. Mojtabaei, F. A. (1988). *Islam in the Indian subcontinent and Pakistan*. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia.
28. Mirākhundi, Q. (2010). *Trajedi Halaj dar Motun Kohan*. Trahan: Shafiee Publication.
29. Nadvi, S. (1950). Muslim Trade Relations with India. *Quarterly Journal of Historians*, 1, 11-82.
30. Nasiri, M. R. (Ed.) (1999). *Tarikh-e Ferishteh*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
31. Qasemi, J. (1971). *Iran's spiritual influence in Pakistan*. Lahore: (n.p.).
32. Rahman, A. (1914). *Tazkarayya 'Ulamaya Hind*. Lucknow: Islamic Reserves Assembly.

33. Razavi, S.A. (1997). *Shia in India*. Qom: Islamic Propaganda Office.
34. Razavi, M.A. (1978). *Kalam al-Muluk*. Heydarabad: Deccan.
35. Razavi, S.A. (2001). *History of Sufism in India*. Translated by Mohammad Mansur Motamedi, Tehran, Nashr-e Danishgahi.
36. Razavi, S.A. (2007). Sufism in the Indian subcontinent. *Journal of Subcontinent Researches*, 10, 39-46.
37. Saduqi, M. (Ed.) (1983). *Tahqiq Mal-al-Hind*. Tehran, Sahā Publication.
38. Sajzi Dehlavi, H. (2006). *Favāyid al-Fava'd*. Tehran: Zavār Publication.
39. Salim Akhtar, M. (Ed.) (1988). *Kalamat -e al-Sadiqin*. Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan.
40. Sheikh Atar, A. (2002). *Religion and Politics of India*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
41. Siyahrandi, Y. (2003). *Tarikh-e Mobarak-i Shahi*. Tehran: Asatir Publication.
42. Sobhani, T. (1998). *A Critique of the History of the Persian Language in India*. Tehran: Asatir Publication.
43. Trimingham, S. (1973). *The Sufi Orders in Islam*. London: Oxford University Press.
44. Tufiqi, H. (2010). *Āshnāyi ba Adyan Bozorg*, Tehran: Samt Publication.
45. Yari, S. (2009a). *History of Islam in India*. Qom: Adyan Publication.
46. Yari, S. (2009b). Expanding the influence of Islam in the Indian subcontinent from the first to the fifth century AH. *Journal of Historical Researches*, 1, 129-142.
47. Zarinkub, A. (1983). *Arzesh Mirās-e Sūfiyya*. Tehran: Nashr-e Dānishgāhi.
48. Zhukovsky, V. (Ed.) (1999). *Kashf al-Mahjub*. Tehran: Tahuri Library.

فصل‌نامه پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و پنجم، دوره جدید، سال یازدهم
شماره چهارم (پیاپی ۴۴)، زمستان ۱۳۹۸، صص ۳۷-۵۲
تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۶/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۲/۲۴
Doi: [10.22108/JHR.2020.119229.1818](https://doi.org/10.22108/JHR.2020.119229.1818)

سهم صوفیان در اسلام‌پذیری بومیان در هند عصر ترکان

اسماعیل قادری* - حمید حاجیان‌پور**

چکیده

نفوذ و گسترش دین اسلام در شبه‌قاره هند از مباحث و مسائل مهمی است که از دیرباز، ذهن پژوهشگران را متوجه خود کرده است. در گسترش و نفوذ اسلام، عوامل متعددی تأثیر داشته‌اند که می‌توان به ورود مهاجمان نخستین و تجار و بازرگانان مسلمان و مهاجرت علما و اهل تصوف اشاره کرد. در این بین نقش و سهم صوفیان از سایر گروه‌ها بیشتر و پررنگ‌تر بوده است. صوفیان با رفتارهای مناسب و انسانی و تعامل با ساکنان شبه‌قاره هند و ادیان هندی، موفق شدند تاحدودی، نفرت و بدبینی هندی‌ها را از عملکرد مهاجمان در حملات دوره آغاز گسترش اسلام از بین ببرند. یافته‌های پژوهش از آن حکایت دارد که تعامل مبلغان و رهبران صوفیان و کارکرد آنها، در عمیق‌شدن باورهای اسلامی و دینی در میان ساکنان شبه‌قاره هند نقش مؤثری داشته است. محتوای دعوت صوفیان، اشتراک‌های فکری تصوف با ادیان و آیین‌های هندی، سلوک معنوی صوفیان، دادوستدهای طریقت‌های صوفیانه با ادیان هندی و نیز کاستن و زدودن پیامدهای منفی لشکرکشی‌های نظامی را باید از مهم‌ترین عوامل موفقیت صوفیان در گسترش اسلام در شبه‌قاره هند دانست. این مقاله به روش توصیفی تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده و هدف آن، بررسی سهم صوفیان در اسلام‌پذیری بومیان در هند عصر ترکان است.

واژه‌های کلیدی: تصوف، اسلام‌پذیری، شبه‌قاره هند، غوریان، عصر ترکان.

* دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران ghaderi.izeh@gmail.com

** دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول) hhajianpour@yahoo.com

تصوف در حکم جریان اسلامی فعالی در شبه‌قاره هند، در گسترش اسلام در این سرزمین نقش عظیمی داشت؛ به طوری که صوفیان با به‌کارگیری شیوه‌های سلوک معنوی، انسان‌دوستی و نیز احترام به آداب و سنت‌های سایر ادیان در این منطقه، با آنها تعامل مثبتی ایجاد کردند. صوفیان این باور ابتدایی را که سپاهیان مسلمان رفتار خشونت‌آمیز دارند، تاحد چشمگیری از ذهن هندیان زدودند.

پیشینه پژوهش

در پژوهش‌های جدید، پژوهشگران نقش جریان تصوف و شیوه‌های تبلیغی صوفیان را در چگونگی گسترش اسلام در شبه‌قاره هند بررسی کرده‌اند؛ اما به طور مستقل، درباره سهم صوفیان در اسلام‌پذیری بومیان در هند عصر ترکان، پژوهش‌های چندان منسجمی انجام نشده است. البته در این میان باید به پژوهش خدیجه عالمی «نقش تصوف در ترویج رویکردهای اسلامی» اشاره کرد که براساس داده‌های تاریخی و مردم‌شناسی، فقط حکومت سلاطین دهلی را در قرن ۷ تا ۱۰ ق/۱۳ تا ۱۶ واکاوی کرده است؛ همچنین باید به مقاله «مناسبات سلاطین دهلی با مشایخ چشتیه» نوشته محسن معصومی اشاره کرد که در محدوده مکانی و زمانی مشخصی، تنها نقش یکی از فرقه‌های تصوف، یعنی چشتیه را در دوره سلاطین دهلی بررسی کرده است.

پژوهشگرانی نظیر سیر توماس آرنوند (Thomas Walker Arnold) در کتاب چگونگی گسترش اسلام، گسترش اسلام در محدوده جغرافیایی شرق آسیا و شبه‌قاره هند و شیوه‌های تبلیغی برخی مبلغان صوفی را در جذب مردم هند به‌اجمال تشریح کرده است.

در گسترش دین اسلام در بین اهالی شبه‌قاره هند، تصوف نقش چشمگیری داشت. برخی هندی‌ها اسلام واقعی را اسلامی می‌دانند که از راه تصوف به آنها رسیده است. ویژگی‌های روحی، ظرافت طبع و خوش خلقی بومیان هند بستر بسیار مناسبی را برای گسترش تصوف و پذیرش آیین اسلام در این سرزمین فراهم آورد. زندگی پاک و بی‌آلایش صوفیان باعث شد نظر عامه مردم به دین مبین اسلام جلب شود؛ به‌ویژه اینکه صوفیان در تبلیغ خود، به‌اجبار و اکراه متوسل نمی‌شدند. صوفیان گاهی نیز به‌دنبال کاروان‌های تجاری و لشکریان راه خود را می‌پیمودند و در نواحی ساکن می‌شدند که خارج از نفوذ و قلمرو حکومت‌های اسلامی بودند؛ سپس با اخلاق و منش خود، مردمان این نواحی را به اسلام جذب می‌کردند. اهل تصوف با راهکارهایی همچون احترام به شیوه‌های سلوک هندی و آداب و سنن سایر ادیان، سفارش به انسان‌دوستی و انسجام و برادری موفق شدند با پیروان دیگر ادیان در این سرزمین، رابطه مناسبی برقرار کنند؛ در نتیجه، نظر پیروان سایر ادیان را به اسلام جلب کردند. بررسی چگونگی گسترش اسلام در هند، با اثرپذیری از سلوک معنوی و اخلاقی صوفیان و به‌ویژه تأثیر آنها در زدودن بدبینی هندی‌ها از عملکرد نخستین مهاجمان اسلام به هند، مسئله پژوهش در این مقاله است. اما پرسش اصلی مدنظر در این مقاله: صوفیان در اسلام‌پذیری بومیان، در هند عصر ترکان، چه سهم و نقشی داشتند؟ در این زمینه پرسش‌های فرعی دیگری نیز بررسی می‌شود؛ مانند:

تعامل طریقت‌های صوفیانه و رهبران آنها با بومیان هند، به‌ویژه سلوک معنوی صوفیان و دوری‌گزیدن از رفتار نظامی‌گری، در اسلام‌پذیری مردم هند چه تأثیری داشت؟

سیاوش یاری در کتاب *تاریخ اسلام در هند* و مقاله «گسترش نفوذ دین اسلام در شبه‌قاره هند»، بیشتر به چگونگی گسترش اسلام در قرن ۱۱ تا ۱۲ م و تأثیر مبادلات علمی و فرهنگی دنیای اسلام با هند در این دوره اشاره کرده است. سیداطهر رضوی در کتاب *شیعه در هند* و مقاله «تصوف در شبه‌قاره هند»، نقش و تأثیر مذهب شیعه، علما، دانشمندان شیعی و تاریخچه طریقت‌های تصوف را در شبه‌قاره هند توضیح داده است.

پژوهشگران دیگری نظیر انوشه در *دانشنامه ادب پارسی*، تلاش کرده‌اند سهم فرهنگ ایرانی اسلامی، اشتراک‌های دینی و نقش زبان و ادب فارسی را بیان کنند. مجتبیایی نیز بیشتر، تاریخ تطبیقی ادیان را از دیدگاه علوم عقلی مطالعه کرده است. پژوهشگران نام‌برده، در این زمینه مطالب ارزشمندی بیان کرده‌اند؛ اما مقاله حاضر را می‌توان پژوهشی مستقل درباره این موضوع و از زاویه‌ای دیگر دانست؛ چون این مقاله فقط با هدف تبیین و تحلیل رویکرد و نقش صوفیان مسلمان و طریقت‌های تصوف در اسلام‌پذیری مردمان ساکن شبه‌قاره هند دوره ترکان و چگونگی از بین بردن ذهنیتی که هندیان از رفتار خشونت‌آمیز مهاجمان مسلمان داشتند، سازمان یافته است.

بسترسازی برای ورود صوفیان در هند

در میان عوامل متعدد اسلام‌پذیری مردم شبه‌قاره هند، جایگاه و کارکرد صوفیان بسیار پررنگ است و می‌توان آن را عامل اصلی به حساب آورد؛ اما عوامل دیگری نیز وجود داشتند که بستر مناسب را برای نفوذ و فعالیت صوفیان مسلمان در هند فراهم کردند. در زمینه اسلام‌پذیری مردم هند، برخی پژوهشگران غربی و هندی عقیده دارند اسلام ابتدا با فتوحات نظامی وارد این منطقه شد؛ اما بررسی جریان تاریخی

ورود اسلام مؤید این ادعا نیست؛ هرچند در اشغال هند، غزنویان مؤثرترین گام‌ها را برداشتند. سبکتگین برای نخستین بار در قرن ۱۰ م به هند حمله کرد و حاکمیت خود را بر بخش عظیمی از این منطقه سیطره بخشید. چند سال پس از او نیز سلطان محمود غزنوی به هند حمله کرد و تا آخر سلطنت خود، پانزده یا هفده بار به هند هجوم برد.

در فرآیندی کلی، تحركات نظامی را باید از موانع نفوذ و انتشار اسلام به حساب آورد؛ ولی در برخی دوره‌ها و در بعضی مناطق، همین لشکرکشی‌های نظامی زمینه مهاجرت دسته‌هایی از قبایل عرب یا افراد و گروه‌هایی از بازرگانان، صوفیان، علما و دانشمندان را فراهم کردند و بستر مناسب را برای ورود صوفیان به این منطقه محیا کردند. حتی عده‌ای از صوفیان همراه همین لشکریان به سرزمین هند رفتند.

مناسبات اقتصادی و تجاری بین دنیای اسلام و شرق آسیا، به‌ویژه سواحل و جزایر غربی و جنوبی هند، سابقه دیرینه‌ای دارد. پس از ظهور اسلام، تجار و بازرگانان مسلمان عقاید و اندیشه‌های خود را به مردمانی عرضه کردند که با آنها در ارتباط بودند. چه‌بسا در بین تجار و بازرگانان، صوفیان بازرگانی نیز وجود داشتند. صوفیان گاهی به‌دنبال کاروان‌های تجاری و لشکریان راه خود را می‌پیمودند و با سلوک معنوی خود، مردمان هند را به اسلام جذب می‌کردند. در روند اسلام‌پذیری جامعه شبه‌قاره هند و بسترسازی برای ورود تصوف و مشایخ صوفیه، حکومت‌های اسلامی همچون غلامشاهیان، خلجان، تغلقیان، سلسله سادات، سلاطین لودی و شاهان سوری نیز نقش داشتند؛ به طوری که در ارتباط با سلسله‌های صوفی، از این طریقت‌ها در امور مختلف مشاوره و کمک می‌گرفتند و زمینه لازم را برای فعالیت‌های صوفیان فراهم می‌کردند.

حکومت غوریان و سلاطین دهلی در هند

حکومت غوریان که پس از انقراض حکومت غزنویان بر ویرانه‌های حکومت آنها تأسیس شده بود، همان روش غزنویان را چه در فتوحات و چه در گسترش اسلام در شبه‌قاره ادامه داد. از پادشاهان غور سلطان شهاب‌الدین غوری نخستین فردی بود که فتوحات غزنویان را در شبه‌قاره هند ادامه داد. او به معزالدین محمدبن‌سام مشهور است. سلطان شهاب‌الدین غوری در سال ۵۷۱ق/۱۱۷۵م فتوحات غوریان را در شبه‌قاره آغاز کرد. سلطان شهاب‌الدین محمد در سال ۵۸۸ق/۱۱۹۲م، با حمله به هند دارالملک اجمیر و تمام سواحل همچون هانسی و سرستی را به تصرف غوریان درآورد. جوزجانی شهرهای فتح‌شده توسط شهاب‌الدین محمد را در هند «کالیور، مالوه، بهار، لکهنوتی، کالنجر، تراین، مانبورای (بنداری)، لاهور، سنقرقان، مولتان، اوچه، سیالکوت، تبرهنده، اجمیر، هانس، سرستی، کهرام، میرت، دهلی، کول، بنارس، تهنکر، نهرواله، بدوان و سواک ذکر می‌کند» (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۱۱).

پس از آنکه سلطان شهاب‌الدین حکومت هند را به قطب‌الدین ایبک واگذار کرد، او نیز در همین سال ۵۸۸ق دهلی را فتح کرد و آنجا را دارالملک خویش قرار داد. پس از قتل سلطان معزالدین، رشته انتظام ممالک غوری یک‌مرتبه از هم گسیخت و دولتی با آن عظمت و وسعت در سرایشی تجزیه افتاد. در سند و مولتان نیز ملوکی همچون ناصرالدین قباچه از ممالک سلطان معزالدین استقلال یافت و از تبعیت غوریان بیرون رفت (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۱۲).

در دهلی، قطب‌الدین آیبک در سال ۶۰۲ق/۱۲۰۵م، پس از کشته‌شدن سلطان معزالدین، خود را سلطان نامید و مؤسس سلسله‌ای به نام ممالیک غوری شد. قطب‌الدین ایبک بلافاصله پس از وفات

محمد غوری در سال ۶۰۲ق/۱۲۰۶م، خود را حاکم هند خواند و نخستین دولت اسلامی را که فقط در هند حکومت می‌کرد، بنا نهاد. تا این زمان، سرزمین هند اسلامی بیش از یکی از ایالت‌های دوردست دولت غزنویان نبود. این دولت اسلامی که در هند تأسیس شد و به دولت ممالیک معروف شد، نخستین دولت از دولت‌های پنجگانه‌ای بود که پیش از فتوحات مغول در هند پای گرفت. ایلتمش، جانشین ایبک، پس از به قدرت رسیدن، قلمرو خود را در هند گسترش داد و خلیفه بغداد نیز حکومت او را به رسمیت شناخت. سلاطین دهلی پنج سلسله خلجیان، ممالیک، تغلقیان، سادات و سوریان را تشکیل دادند که به سلاطین دهلی معروف‌اند؛ ولی آنها به خاندانی واحد منسوب نبودند و نام عمومی «سلاطین دهلی» فقط از آن نظر به آنها اطلاق می‌شود که همگی در دهلی حکومت می‌کردند (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۷۸: ۷۶).

سابقه حضور صوفیان در شبه‌قاره هند

از آنجا که موضوع اصلی پژوهش حاضر، سهم صوفیان در اسلام‌پذیری بومیان در هند عصر ترکان است، نخست پیشینه حضور اهل تصوف در این سرزمین بررسی می‌شود؛ سپس عملکرد صوفیان واکاوی خواهد شد. تصوف اسلامی در سده‌های ۲ و ۳ق/۷ و ۸م به شبه‌قاره هند راه یافت. شیخ‌روزیهان بقلی، در شرح شطحیات، درباره دیدار ابوعلی سندی با بایزید بسطامی، متوفی ۲۶۱ یا ۲۶۴ق/۸۷۴ یا ۸۷۷م، آورده است که بایزید می‌گوید: «من از بوعلی علم فنا در توحید می‌آموختم و ابوعلی از من الحمد و قلهو الله» (جامی، ۱۳۷۰: ۵۷).

حلاج نیز در سال ۲۹۳ق/۹۰۵م از راه دریا به هند رفت و از راه خشکی بازگشت. او از شهرهای ترکستان و شمال هند گذشت و با حکیمان و عارفان

آن دیار مباحثه کرد (چند، ۱۳۷۴: ۸۵). به عقیده برخی از پژوهشگران، مأموریت او در این مسافرت تبلیغ در میان کفار ترک آن طرف رود جیحون و اهالی نواحی غرب هند بوده است (بدوی، ۱۳۷۵: ۶۱). این اقدامات از اهتمام مشایخ صوفی، برای آشنا کردن بومیان هند با مفاهیم دین اسلام نشان دارد. در سال ۳۹۱ ق/ ۱۰۰۰ م و هم‌زمان با موج دوم فتوحات اسلامی که ترکان غزنوی در هند آغاز کردند، پای دانشمندانی نظیر ابوریحان بیرونی به این کشور باز شد؛ همچنین عارف برجسته، علی بن عثمان جلایلی هجویری مؤلف و صاحب کتاب کشف‌المحجوب، به دستور مراد خویش، شیخ ابوالفضل محمد بن حسن ختلی که از پیروان و مریدان حصری (متوفی ۳۸۱ ق/ ۹۹۱ م) از اهالی جنید بود، به همراه دیگر مرید شیخ، یعنی حسین زنجانی، پس از سفری طولانی به لاهور آمدند و تا پایان عمر در آنجا ماندند (چند، ۱۳۷۴: ۸۶).

درباره سفر شیخ حسین زنجانی (متوفی ۴۲۰ ق/ ۱۰۲۹ م) و اقامت ایشان در پنجاب که با هدف گسترش طریقت صوفیانه و تعلیم و تربیت مریدانش و نیز مهاجرت علی بن عثمان هجویری به پنجاب به سفارش ابوالفضل ختلی، مراد او، انجام شد، گزارش‌هایی وجود دارد. برخی پژوهشگران معتقدند هجویری در لاهور خانقاه ساخت و به تعلیم و ارشاد مشغول شد و در همان جا نیز درگذشت (رحمان، ۱۹۱۴: ۵۹).

هرچند پیش از حکومت غوریان، صوفیان در شبه‌قاره هند حضور داشتند و از قرن ۴ تا ۶ ق/ ۱۰ تا ۱۲ م، فعالیت‌های آنها بیشتر به صورت فردی ادامه یافت، حضور آنها در این دوره سازمان‌یافته نبود. در اواخر قرن ششم قمری و هم‌زمان با فتوحات شهاب‌الدین غوری و جانشینان او در دهلی بود که بسیاری از مشایخ صوفیه فعالیت‌های منسجم و تشکیل‌یافته خود

را آغاز کردند (حکمت، ۱۳۳۷: ۶۵).

با ورود سلسله‌های صوفی به شبه‌قاره هند که با فتوحات غوریان (حک: ۵۴۳ تا ۶۱۲ ق/ ۱۱۴۸ تا ۱۲۱۵ م) صورت گرفت، برخی از سلسله‌های صوفی به صورت تشکیلات سازمان‌یافته از آسیای مرکزی به هند مهاجرت کردند. در این دوره سهروردیه و چشتیه از نخستین طریقت‌ها بودند. چشتیه به طور عمده در آجمیر و بعضی از مناطق اوتارپرادش، دهلی، پنجاب و بیهار و سهروردیه در سند، مولتان و پنجاب تبلیغ می‌کردند. طریقت‌های قادریه، نقشبندیه و شطاریه نیز از دیگر طریقت‌های مهم بودند که در هند فعالیت می‌کردند (Trimingham, 1973: 64).

از لحاظ تاریخی، در قرن دوم قمری تصوف اسلامی در شبه‌قاره هند به صورت غیررسمی شکل گرفت و در قرون بعدی به شکل سازمان‌یافته دنبال شد. در قرن ششم تا اوایل قرن هفتم قمری و در دوره سلاطین غوری و جانشینان آنها، با ورود سلسله‌های تصوف، به تدریج فعالیت سازمان‌یافته صوفیان آغاز شد؛ به طوری که طریقت‌های چشتیه، قادریه، سهروردیه و کبرویه که همه آنها خاستگاه ایرانی داشتند، در میان مردم منطقه انتشار یافتند (آریا، ۱۳۸۲: ۴۲). معین‌الدین چشتی، بنیان‌گذار طریقت چشتیه، با کمک عرفان اسلامی که با فکر و روح مردم هند سازگار بود، اندیشه‌های دینی را القاء می‌کرد. معین‌الدین چشتی علاوه بر مردم، نزد پادشاهان و امرای اسلامی هند نیز جایگاه والایی داشت و به همین علت، از هر نظر زمینه پیشرفت برای او فراهم شده بود. در اثر فعالیت‌های او، دین اسلام تا شمال غرب هند پیش رفت (شیخ‌عطار، ۱۳۸۱: ۱۸۹).

ضیاء‌الدین ابونجیب سهروردی نیز طریقت سهروردیه را متعاقب چشتیه در هند تشکیل داد. مشایخ این طریقت از مروجان تأثیرگذار در گسترش

اسلام در پنجاب و مولتان هند بودند؛ به طوری که خانقاه‌های آنها جایگاهی برای ترویج عقیده‌ها و اندیشه‌های اهل تصوف بود (مجتبایی، ۱۳۶۷: ۸۹). در این دوره، یعنی عصر ترکان، تصوف با دو طریقت اصلی سهروردیه و چشتیه، مردم هند را به دین اسلام فراخواند؛ به طوری که در این دوره، در گسترش و نفوذ اسلام در شبه‌قاره هند موفقیت‌های چشمگیری پدید آمد.

ارتباط اهل تصوف با سلاطین، با هدف گسترش اسلام در هند

ارتباط صوفیان با سلاطین دهلی، در برخورد اجتماعی و حکومتی سلاطین تأثیر بسزایی داشت؛ به طوری که در چند جا سیدنورالدین مبارک، از مشایخ سهروردیه، سلطان شمس‌الدین ایلتمش را به مدارا کردن با مردم و پیروی از سیره پیامبر (ص) برای گرایش مردم به اسلام سفارش کرد (برنی، ۱۸۶۲: ۵۱). جلال‌الدین بخاری، مخدوم جهان، نیز با سلطان فیروزشاه روابط خوب و حسنه‌ای داشت؛ به طوری که به دیدار هم می‌رفتند. سلاطین نیز در مقابل، به صوفیه احترام می‌گذاشتند؛ برای مثال قطب‌الدین آییک (التمش) ضمن استقبال گرم از قطب‌الدین بختیار کاکي، به او مقام شیخ‌الاسلامی داد؛ اما او نپذیرفت (عقیف، ۱۳۸۵: ۵۱۵). سلطان فیروزشاه نیز در اثر روابطی که با مشایخ صوفی داشت، دستور داد برخی آداب غیراسلامی و نیز شکنجه غیرمسلمانان برداشته شود که این امر در مواقعی باعث جذب بومیان هند به اسلام شد (فیروزشاه، ۱۹۵۴: ۱۵).

در دوره سلاطین غوری و دهلی، نقش دو طریقت سهروردیه و چشتیه در عرصه سیاست و تصوف بارزتر بود. در این زمان، تصوف با همراهی طریقت‌های سهروردیه و چشنیه، مردمان هندوستان را به پذیرش مسلمانی دعوت می‌کرد (جووانی، ۱۳۷۸: ۴۰۷) که این

دعوت دستاوردهای مهمی را به دنبال داشت. در زمینه تبلیغ دین اسلام در هندوستان، طریقت چشتیه از دیگر سلسله‌های صوفی‌گری جلوتر بود (آریا، ۱۳۸۶: ۴۴۲). معین‌الدین چشتی، رهبر طریقت چشتیه، در گسترش اسلام و اندیشه صوفی‌گری منشأ خدمات فراوانی شد؛ به طوری که او را با لقب هندالنبی یا پیامبر هندوستان می‌نامیدند (چشتی، ۱۳۸۵: ۱۰۳). با تأسیس حکومت‌های دهلی و به قدرت رسیدن شیوخ اهل تصوف در شکل‌های گوناگون، ارتباط دوسویه میان سلطنت و تصوف از این جریان تأثیر گرفت. در زمان حکام دهلی، سلطنت و طریقت صوفی‌گری دو محور اساسی در گسترش اسلام بودند. هرکدام از این دو، یعنی سلطنت و تصوف، با انجام وظایف و عملکرد جداگانه، همدیگر را تکمیل می‌کردند؛ برای نمونه، معین‌الدین چشتی مسئولیت معنوی حکومت دهلی را به بختیار کاکي، یکی از

در دوره حکومت حاکمان دهلی، به جز زمانی معین، حاکمان و صوفیان استقلال خود را از یکدیگر حفظ کردند. حاکمان دهلی به شدت طرفدار این رویه بودند تا از دخالت اهل تصوف در مسائل سیاسی جلوگیری کنند (سپهرندی، ۱۳۸۲: ۹۹). این حاکمان تلاش می‌کردند صوفیان در جایگاه مشاوران مذهبی، در نهایت در مقام شیخ‌الاسلامی فعالیت کنند تا صیانت و پاسداری از مسائل معنوی برعهده شیخ‌الاسلام باشد (حسنی، ۱۳۵۰: ۱۵۵). رهبران طریقت‌های صوفیانه نیز خود را در مقام حامیان دینی سلاطین مسلمان می‌دانستند؛ برای مثال، عبدالرحمان چشتی اعتقاد داشت چشتیه باید از مقام سلطنت و حکومت محافظت کند (رضوی، ۱۳۵۷: ۳۶۷).

کارکرد اصلی اهل تصوف در ترویج احکام دینی و حل مشکلاتی که مردم به آنان ارجاع می‌دادند، در دوره‌هایی باعث خارج شدن اجباری صوفیان از شهرها

می‌شد. طریقت سهروردیه که مرکز آن شهر مولتان بود، به شکل پیوسته و با اهداف معین و مشخص، با دربار سلطنت ارتباط داشتند (سجزی دهلوی، ۱۳۸۵: ۵۵). رهبران سهروردیه در دوره‌هایی منصب شیخ‌الاسلامی را پذیرفتند (سیهرندی، ۱۳۸۲: ۱۲۴). مشایخ طریقت سهروردیه همچنین از پذیرش مواجب و مستمری امتناع می‌کردند. نداشتن ارتباط با صاحبان قدرت، در کنار نپذیرفتن کمک‌های مالی از حاکمان، مهم‌ترین عامل گسترش طریقت سهروردیه در قرون ۷ و ۸ ق/ ۱۳ و ۱۴ م بود (آریا، ۱۳۸۶: ۳۰۲).

آمدوشد شیوخ و رهبران این طریقت به دربار سلاطین آنچنان رایج بود که در دوره‌هایی و به هنگام حضور بزرگان در دربار، این شیوخ از جایگاه بسیار رفیع و ارزشمندی برخوردار بودند (محدث دهلوی، ۱۳۸۳: ۵۴). سلسله سهروردیه با هدف گسترش مفاهیم دینی و حل مشکلات مردم و اصلاح پادشاهان، موفق شدند اصلاحات اساسی انجام دهند که این اصلاحات با استقبال بومیان هند و در نتیجه، جلب نظر آنها به اسلام روبه‌رو شد.

طریقت چشتیه نیز در جایگاه نخستین طریقت صوفیانه در هند، شیوه همانندی را در پیش گرفت؛ ولی به علت فشار دربار و اوضاع زمانی، قادر نبود با سهروردیه کارکرد یکسانی داشته باشد. شیوخ چشتیه، همانند مشایخ سهروردیه، برای پیروان خود پیروی از حاکمان را واجب می‌دانستند. آنها هرگونه ارتباط با دربار و سلاطین را در حکم یک اصل، برای خود نفی می‌کردند و هم‌نشینی با سلاطین را باعث نابودی می‌دانستند (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۷۸: ۳۲۸). بعضی از اهل تصوف، برای تأمین معاش خود، زمین‌های بایر را زیر کشت می‌بردند. آنها پس از ورود به شهرها و روی آوردن به دنیادوستی، از پذیرش هدایای سلاطین و ثروتمندان امتناع نمی‌کردند (سبحانی، ۱۳۷۷: ۱۸۱).

در سده‌های هفتم و هشتم قمری، افرادی همچون بختیار اوشی^۱ اقداماتی مانند پذیرفتن جایگاه شیخ الاسلامی را در گذشته انجام دادند؛ همچنین مشایخ چشتیه ترفندهایی برای به قدرت رساندن افراد خاص انجام دادند که نمونه آن را درباره خلیفه نظام‌الدین اولیاء^۲ و چراغ دهلی می‌توان دید (بداونی، ۱۳۷۹: ۶۱). چراغ دهلی در لشکرکشی‌های محمدبن تغلق^۳ حاضر بود و حتی به اجبار، منصب جامه داری او را نیز به عهده داشت (رضوی، ۱۳۸۰: ۳۳۱).

با ورود صوفیان به شهرهای بزرگ، همچون دهلی، به تدریج قدرت طریقت‌های صوفی افزایش یافت. توجه سلاطین و بازرگانان به تصوف، به‌ویژه در شهرهای بزرگ، افزایش قدرت سیاسی و اقتصادی و مذهبی آنها را باعث شده بود. تحمل دشواری‌ها به‌همراه مردم، پرهیزکاری، فروتنی شیوخ و از خودگذشتی آنها احترام فراوان مردم به صوفیان را به دنبال داشت. این احترام و معروف بودن صوفیان به پرهیزکاری به اندازه‌ای بود که در بیشتر اوقات، دستاوردهای حکومت را به مشایخ صوفیه نسبت می‌دادند (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۷۸: ۳۹۳).

این مقبولیت باعث شد مردم هند صوفیان را بپذیرند و در نتیجه، موجب شد به اسلام روی آورند. محبوبیت صوفیان در بین لشکریان یکی دیگر از عواملی بود که افزایش قدرت سیاسی اهل تصوف را به دنبال داشت. در گذشته طریقت چشتیه، همراهی بزرگان و خلفای این طریقت با لشکریان در حکم قانون و سنت تلقی می‌شده است. بعضی منابع از همراهی معین‌الدین چشتی، سرسلسله طریقت چشتیه، در اردوکنشی قطب‌الدین ایبک به اجمیر و تصرف این شهر مطالبی بیان کرده‌اند. موضوعی که باعث اقامت معین‌الدین در اجمیر شد و در نهایت، این شهر در جایگاه مرکز فعالیت‌های چشتیه در این

زمان مطرح شد (دهلوی کشمیری، ۱۹۸۸: ۶).

این همراهی اهل تصوف چشتیه با لشکریان در آینده نیز تکرار شد. با فتح مناطق مختلف، اهل تصوف باهدف گسترش اسلام در این سرزمین‌ها، در کنار نهاد حکومت ساکن شدند. در دوره سلاطین دهلی، فرماندهان لشکری از شیوخ تصوف پیروی می‌کردند و به این شیوخ اعتقاد فراوانی داشتند. فرماندهان نظامی سلاطین دهلی در اردوکنشی‌های خود، از مشایخ صوفی می‌خواستند نماینده‌ای از طرف شیخ در سپاه حاضر باشد. هدف آن بود که در جنگ با دشمن، لشکریان مسلمان بین خود رهبری دینی داشته باشند تا با حمایت او بر دشمن پیروز شوند. در صورتی که در جنگ پیروز می‌شدند، خلیفه آن سلسله در حکم نماینده شیخ در آن سرزمین ساکن می‌شد و افزایش نفوذ این سلسله در بین لشکریان و گسترش اسلام در آن سرزمین را باعث می‌شد. محبوبیت خلیفه به اندازه‌ای بود که گاهی حاکم منطقه هنگام جابه‌جایی، از خلیفه درخواست می‌کرد او را در مکان جدید همراهی کند (الامام، ۱۳۷۲: ۴۳).

اعتقاد لشکریان به شیوخ تصوف خود را به شکل دیگری نیز نشان می‌داد؛ برای مثال، وقتی لشکریان از محلی می‌گذشتند که یکی از بزرگان صوفی در آنجا سکونت داشت، برای دیدن شیخ در مسجد اجتماع می‌کردند. جمع شدن پیروان و مریدان برگرد شیخ، برای محافظت از او، بنا بر خواست شیوخ صورت می‌گرفت و از فراوانی ملاقات‌کنندگان سپاهی با شیخ نشان داشت (سجزی دهلوی، ۱۳۸۵: ۱۷۹).

به طوری که در لشکرکشی ناصرالدین ایلتمش به اچه و مولتان، لشکریان او برای ملاقات با فریدالدین گنج‌شکر چنان یورش بردند که نزدیک بود محل اقامت خواجه تخریب شود (میرخورد، ۱۳۵۷: ۸۹)؛ به طور کلی، در دوران سلاطین دهلی، شیوخ تصوف از سه

قدرت اجتماعی و اقتصادی و سیاسی برخوردار بودند. نفوذ صوفیان، به‌ویژه شیوخ چشتیه، زمانی که با خودداری از رابطه با دربار همراه می‌شد، موجب حسادت درباریان می‌شد و ارتباط حاکمان را با شیوخ تصوف، به علت ترس از سقوط حکومت، به تیرگی می‌کشاند (بولاق دهلوی، ۱۳۷۶: ۱۰۳ و ۱۰۴).

مشایخ چشتیه برای اینکه از کشته‌شدن در امان باشند، تلاش می‌کردند با حکام و امرا هم‌نشینی نداشته باشند و این موضوع را به پیروان خود متذکر می‌شدند؛ زیرا هم‌نشینی با امرا، باعث می‌شد صوفیان به هلاکت خود شک کنند. قتل سیدی موله در دوران سلطان جلال‌الدین خلجی نمونه‌ای از رعایت‌نکردن این اصل بود. در این دوره، خانقاه سیدی موله به تذکرات شیخ فریدالدین گنج‌شکر مبنی بر هم‌نشینی با حکام و فرماندهان توجه نکرد و خانقاه شیخ محل اجتماع فرماندهان نظامی بلنی شده بود؛ در نتیجه، این عمل به قتل سیدی موله منجر شد. نقش مذهبی گسترده‌ای که اهل تصوف در هند برعهده داشتند و نفوذ دینی آنها که به مسلمانان نیز محدود نبود، سلاطین و حاکمان مسلمان را بدان امر وامی‌داشت که برای جلوگیری از قدرت صوفیان به اقداماتی دست بزنند؛ برای مثال قدرت‌گیری مشایخ طریقت چشتیه در پایتخت سلاطین دهلی، حکومت را وادار کرد از مشایخ طریقت‌های دیگر بهره ببرد (عقیف، ۱۳۸۵: ۳۷).

عوامل تسریع‌کننده اسلام‌پذیری هندیان با همراهی صوفیان

با مطالعه دقیق تصوف اسلامی و آیین هندو درمی‌یابیم تصوف با آیین هندو دادوستدهای بسیاری داشته است؛ به طوری که امروزه بسیاری از اعمال تصوف و آیین هندو به هم شبیه‌اند. ادبیات، عرفان،

تصوف و بخش عمده‌ای از فلسفه اسلامی با عرفان، ادبیات و تصوف هندی مشابهت دارد. بسیاری از مکاتب آیین هندوئیسم زمانی شکل گرفته‌اند که اسلام رو به گسترش بوده است. همان گونه که تصوف از آیین هندو تأثیر پذیرفته است، آیین هندوئیسم نیز با اثرپذیری از افکار و عقاید اسلامی، بسیاری از مکاتب خود را بنا نهاده است؛ به طوری که بسیاری از استدلال‌های این مکاتب با تأثیرپذیری از استدلال‌های اسلامی شکل گرفته است.

دادوستد تصوف و صوفیان با آیین‌های هندی

پژوهشگران میان اعتقادات و اعمال صوفیانه با پیروان آیین هندو مشابهت‌های بسیاری یافتند؛ از جمله، اشتغال به تفکر، مراقبه، روزه‌داری، ارادت به پیر یا مراد، آسان‌گیری دربارهٔ ادیان و مذاهب و نیز شفقت با مردم؛ همچنین عده‌ای از پژوهشگران بر این باورند که ترکیب معتقدات صوفیان اسلامی با آرای یک کشمیری شیواپرست به نام لالا یوگیش واری، ایجاد سلسلهٔ ریشی را موجب شد (رضوی، ۱۳۷۶: ۳۳۴). بیرونی ریاضت‌ها و سلوک صوفیان را که باعث اشتغال به حق و کنترل نفس می‌شود و همچنین گفتمان مربوط به اتحاد را با تعالیم پانتنجلجی یکی دانسته است (بیرونی، ۱۳۶۲: ۵۹).

با گرایش تعداد بسیاری از هندیان به اسلام، افکار و آرای هندیان نیز در مسلمانان مؤثر واقع شد و در نتیجهٔ چنین تأثیری، آداب و تعالیم زاهدانهٔ صوفیان و مذاهب رایج در هند در اذهان مسلمانان ماندگار و استوار شد (کیائی‌نژاد، ۱۳۸۹: ۴۶).

سال‌ها پیش از اسلام، صومعه و پرستش‌گاه‌های معروفی در نواحی ماوراءالنهر، به‌ویژه بخارا و بلخ، وجود داشت که به رواج مذهب بودایی مشغول

بودند؛ بنابراین می‌توان این‌طور استنباط کرد که نخستین بزرگان صوفیه که از آن نواحی برخاستند، از افکار صوفیانه و زندگی ترک دنیایی مذاهب بودا و دیگر فرقه‌های مذهبی هند تأثیر گرفتند و از این راه، تعالیم هندی را با تعالیم اسلامی درآمیختند و تصوف را به وجود آوردند. از این رو می‌توان گفت شهر بلخ یکی از مراکز بزرگ انتشار تصوف اسلامی بوده است و مشایخ طبقهٔ نخست صوفیه مانند فضیل بن عیاض (متوفی ۱۸۷ق/۷۸۷م)، شقیق بلخی (۱۷۴ق/۷۷۴م) و داود بلخی (۱۷۴ق/۷۷۴م) همه از بلخ بودند. بعضی پژوهشگران بازگشت حسین بن منصور حلاج را از سفر هند به ایران که در تصوف غوغا و دگرگونی عظیمی به پا کرد و باعث تحول شگرفی در تصوف شد، شاهدهی بر تأثیر تعالیم هندیان در تصوف می‌دانند (میرآخوندی، ۱۳۸۹: ۲۳).

ابن‌اثیر در کتاب *الکامل فی التاریخ* می‌نویسد: «تصوف یک مذهب اسلامی خالص نیست؛ بلکه مذهبی هندی است که نزد رواقیان و حکمای اسکندرانی رنگ یونانی یافته و در عصر و دورهٔ بنی‌عباس رنگ اسلامی گرفته است» (ابن‌اثیر، ۱۳۷۰: ۳۶۸). به اعتقاد زرین‌کوب، تأثیر آیین هندو بر تصوف اسلامی در دوران نخست شکل‌گیری تصوف نبود و در دوران متأخر صورت گرفت (زرین‌کوب، ۱۳۶۲: ۳۶۷). ترجمهٔ آثار مذهبی هندوها باعث شد صوفیان به این آثار توجه کنند؛ چنان‌که فیضی (متوفی ۱۰۰۴ق/۱۵۹۵م)، شاعر و حکیم دربار اکبرشاه، مهابهاراتا را که کتابی دینی بود، از زبان سانسکریت به فارسی ترجمه کرد. همچنین به تشویق داراشکوه، کتاب *جوک باشست* و آثار دیگری از هندوها به فارسی ترجمه شد. قسمتی از اوپانیشادها را نیز داراشکوه به فارسی برگرداند. داراشکوه در

بودند و همچون آنها زندگی می‌کردند و مشکلات آنها را درک می‌کردند و هر جا می‌رفتند، با خود آرامش به ارمغان می‌بردند و گره‌گشای مشکلات مردم بودند (مدرس تبریزی، ۱۳۶۹: ۱۳۵).

نزدیکی اندیشه‌های صوفیان با باورها و اعتقادهای

بومیان و ادیان هندی

تصوف در گسترش اسلام و ترویج آن در سرزمین‌های مختلف، به‌ویژه شبه‌قاره هند، نقش تأثیرگذاری داشت. در هند، صوفیان بیش از هر گروه مذهبی یا فرهنگی دیگری عهده‌دار امر مسلمان‌کردن توده‌های هند بودند. اهل تصوف سعادت معنوی مردم را وظیفه خود می‌دانستند. آنها بر این عقیده بودند که به موازات حکومت سیاسی که پادشاه و فرمانروایان او آن را محقق می‌کنند، حکومت معنوی عامه مردم نیز به صوفیان واگذار شده است (عزیز، ۱۳۶۷: ۵۲ تا ۶۵). صوفیان همچنین، بر باورهای اسلامی و دینی اهالی هند تأثیر فراوانی داشتند. ویژگی‌های روحی، ظرافت طبع و خوش خلقی ساکنان این سرزمین برای نشر تصوف اسلامی در این ناحیه، بستر مناسبی به وجود آورده بود.

صوفیان از مواهب دنیوی کناره‌گیری می‌کردند و بیشتر اوقات خود را صرف عبادت و نمازخواندن می‌کردند. آنها بیشتر، احساسات خود را با شعر بیان می‌کردند. به طور کلی، شیوه زندگی و تبلیغ صوفیان مسلمان هند شبیه مبلغان بهاکتی هندی بود. همان مبلغانی که به سطح والایی از عرفان دست یافته بودند. به‌علاوه، برخی از نظریه‌های صوفیان نیز با اصول فلسفه هند مطابقت داشت (ارشاد، ۱۳۷۹: ۷۳ و ۷۴).

محبوب‌بودن رهبران و مشایخ طریقت‌های صوفیانه میان مردم، برپایی مجالس خطابه و سماع و وعظ به زبان فارسی و دیگر زبان‌های محلی شبه‌قاره

مجمع‌البحرین مطابقت عقاید و آراء هندوها را با اندیشه‌ها و آراء صوفیه بیان کرده است. تأثیر و اهمیت جوک باشست آن چنان بود که میرفندرسکی (متوفی ۱۰۵۰ق/۱۶۴۰م)، حکیم و عارف عصر صفوی، تعلیقه‌ای بر آن نوشت و گزیده‌ای از آن را فراهم آورد (رضوی، ۱۳۷۶: ۳۴۹).

به طور کلی و در نتیجه تعامل دین اسلام و هندوئیسم، در زمان‌های مختلف، آیین‌ها و مذاهب التقاطی بسیاری به وجود آمده است. مذهب سیک یکی از این مذاهب است که عارفی بزرگ به نام کبیر (۱۴۴۰ تا ۱۵۱۸م/۷۷۹ تا ۸۵۷ق) آن را به وجود آورد. کبیر عقاید توحیدی اسلام را با بعضی از آیین‌ها و عقاید هندوها درهم آمیخت و این‌گونه پیروان و مریدان بسیاری سوی خود جذب کرد. نانک، یکی از شاگردان کبیر بود که بنیان‌گذار آیین سیک است و درواقع، نخستین گورو یا معلم است. پس از نانک، نه گروه دیگر یکی پس از دیگری آمدند و فرقه نانک قدرت گرفت و به گروهی سیاسی و مذهبی تبدیل شد (توفیقی، ۱۳۸۹: ۵۰).

صوفیان در دوره ترکان در برخی مواقع بر آیین‌های بومی شبه‌قاره هند تأثیر گذاشتند. آنها همانند فلسفه هند می‌خواستند در متن دنیا حاضر باشند؛ اما به آن تعلق خاطر نداشته باشند. صوفیان، همانند مردم عادی، ازدواج می‌کردند و بچه‌دار می‌شدند. آنها در میان مردم می‌زیستند و تلاش می‌کردند عدالت و ارزش‌های اخلاقی را بر زندگی انسان‌ها حاکم کنند. فلسفه هند نیز متعقد بود انسان باید از یک سو اصول اجتماعی و اخلاقی را رعایت کند و از سوی دیگر، برای پرورش معنوی خود کوشش کند. در ضمن توده مردم صوفیان را شبیه مرتاضان می‌دانستند و هدف این دو گروه را یکی تلقی می‌کردند. صوفیان از نزدیک با مردم در تماس

هند و ایمان و اعتقاد به برابری تمام انسان‌ها اسباب موفقیت صوفیه در این امر بوده است. فعالیت‌های مشایخ چشتیه و نقشبندیه و شطاریه در تبلیغ اسلام میان هندوان بسیار بود. موعظه‌های ساده مشایخ، به‌ویژه درباره محبت به خداوند و دوست‌داشتن همسایه، باعث جذب هندوان، به‌خصوص جذب افرادی از طبقه پایین و حتی افراد بی‌طبقه هند (نجسها)، شد (ندوی، ۱۳۸۴: ۲۸۷).

اهل تصوف سعادت معنوی مردم را وظیفه خود می‌دانستند. صوفیان بر این عقیده بودند که به موازات حکومت سیاسی که پادشاه و فرمانروایان او محقق می‌کنند، حکومت معنوی عامه مردم نیز به آنها واگذار شده است (عزیز، ۱۳۶۷: ۵۲ تا ۶۵). روحیه تساهل و تسامح اهل تصوف نیز، در پذیرش صوفیه و گرایش هندوها به اسلام در شبه‌قاره هند نقش تأثیرگذاری داشت؛ چنان که تعداد بسیاری از مشایخ صوفی، علاوه بر پیروان مسلمان خود، در میان هندوها نیز مریدان فراوانی داشتند؛ به طوری که حتی سلاطین و فرمانروایان محلی هندو برای کسب تبرک یا گرفتن حاجت، به ملاقات آنها می‌رفتند. (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۷۸: ۱۰۶).

به عقیده چند: «اسلام در زندگی اجتماعی، برابری و آزادی را تبلیغ می‌کرد و توجهی به نژاد یا طبقه اجتماعی افراد نداشت. این طرز تفکر در آیین هندو نیز تأثیر گذاشت و فکر تازه برابری اجتماعی، نظام‌های کهن را در مورد طبقات اجتماعی هندو درهم شکست؛ به طوری که نفوذ اسلام در کلیه شئون زندگی هندوها تعمیم یافت» (چند، ۱۳۷۴: ۱۹۲).

به طور کلی، شیوه زندگی صوفیان در هند و نزدیکی آن با سبک زندگی هندوها، موجب شد برخی از اهالی مناطق شبه‌قاره هند که با صوفیان مسلمان در ارتباط بودند، برخی از آداب‌ورسوم آنها را

پذیرند. صوفیان در هند نیز، در متقابل و با هدف تعامل با اهالی شبه‌قاره هند، لباس هندی بر تن می‌کردند و از برخی آداب‌ورسوم هندی‌ها پیروی می‌کردند. آنها با این شیوه، سازگاری خود را با جامعه هند نشان می‌دادند. اهل تصوف زمانی که به سرزمین هند وارد شدند، چون در بین هندوان ساکن بودند، آنجا را همانند خانه خود ساختند؛ به طوری که به تدریج روابط متقابل بین هندوها و مسلمانان موجب تفاهم میان آنها شد. از این زمان، تلاش برای شیوه‌ای تازه از زندگی شروع شد که نتیجه آن ایجاد فرهنگی اسلامی هندی بود که نه به طور کامل اسلامی بود و نه به طور کامل هندو.

اقدامات صوفیان مسلمان در کاستن تنفر هندیان از عملکرد نخستین مهاجمان مسلمان

اهل تصوف و صوفیان با انجام کارها و اقداماتی و به شیوه‌های گوناگون، تلاش کردند نفرت و بدبینی هندی‌ها را از عملکرد نخستین مهاجمان مسلمان تا حدود بسیاری از بین ببرند و اسلام عارفانه را که با ویژگی‌ها و خلق‌وخوی پیروان و مذاهب هندی سازگار بود، به آنها معرفی و عرضه کنند (یاری، ۱۳۸۸: ۱۴).

مهم‌ترین اقدامات و رفتارهای صوفیان را که باعث زدودن تنفر هندیان از عملکرد نخستین مهاجمان مسلمان شد، می‌توان در نمونه‌های زیر دسته‌بندی کرد:

۱. صوفیان با صفای باطن و سلوک انسانی و معنوی، به تدریج از تنفر ناشی از خشونت‌ها و خونریزی‌های مسلمانان جنگجو در بین هندیان کاستند و آنها را با درون‌مایه‌های اصیل اسلام آشنا کردند. آنها با زندگی پاک و روحانی خود، مردم را به دین اسلام جلب می‌کردند و در تبلیغ اسلام، زور و اجبار به کار نمی‌بردند (قاسمی، ۱۳۵۰: ۳).

۲. صوفیان در تبلیغ اسلام، از روش‌های

پرهیز می‌دادند. به همین علت، طبقه فرودست جامعه هند صوفیان را پناهگاه و مأمی برای خود می‌دیدند. تعامل اهل تصوف و حاکمان وجه دیگری نیز داشت؛ این گونه که حاکمان اسلامی برای رفع بخشی از نیازها و همچنین تأیید خود، به ایشان مراجعه می‌کردند. براساس منابع تاریخی، سلطان شمس‌الدین التتمش و غیاث‌الدین بلبن و فیروزشاه تغلقی، پیش از رسیدن به سلطنت، تأیید محترم‌بودن و بزرگی خود را از اهل تصوف دریافت کردند (عفیف، ۱۳۸۵: ۲۸).

فیروزشاه تغلقی هم در اثر روابط با مشایخ طریقت‌های تصوف، در رسوم و قوانینی که رنگ‌وبوی غیراسلامی داشت، اصلاحات مذهبی انجام داد؛ از جمله اصلاحات او می‌توان به حذف لباس‌ها و ظرف‌های طلایی دربار، تنبیه معاندان دین و مدعیان دینی و حذف شکنجه‌های غیراسلامی اشاره کرد. سلطان فیروزشاه حتی با اثرپذیری از مشایخ صوفی، بسیاری از مالیات‌های غیراسلامی را لغو کرد و به مسائلی مانند رشوه در سیستم اداری رسیدگی کرد (فیروزشاه، ۱۹۵۴: ۱۴).

. مشایخ اهل تصوف در چگونگی رفتار اجتماعی و حکومتی سلاطین و حاکمان مسلمان نیز مؤثر بودند. آنها تلاش می‌کردند فسق و فجور را در جامعه هند ریشه‌کن کنند و سلاطین و حاکمان مسلمان را وادار می‌کردند عدالت را محور کار خود قرار دهند و با تمام توان، با ظلم و ستم در محدوده قلمرو خود مبارزه کنند (برنی، ۱۸۶۲: ۱ تا ۴۹: ۵۲).

. مخالفت صوفیان و رهبران طریقت‌های صوفیانه با انحصارگری مذهبی، در جلب آرای هندیان بسیار مؤثر بود. مخالفت صوفیان با هرگونه انحصارگری مذهبی و تسامح و تساهلی که در این زمینه به خرج می‌دادند، یکی از علت‌های موفقیت آنها بود. محتوای دعوت صوفیان عبارت بود از: یگانگی خدا، تساوی

خشونت‌آمیز برای گسترش باورهای خود دوری گزیدند و به‌جای توجه به پادشاهان و حاکمان، پناهگاه افراد فقیر و درمانده‌ای بودند که به آنها پناه می‌آوردند. هندی‌ها از زندگی ساده و بی‌پیرایه صوفیان تأثیر می‌گرفتند.

. مشایخ صوفیه تلاش می‌کردند به زبان خاصی تعلق خاطر نداشته باشند؛ آنها در گسترش زبان‌های محلی نیز نقش وافر داشتند و می‌کوشیدند زبان‌های محلی شبه‌قاره را بیاموزند و با زبان محلی هندی‌ها، با آنها تعامل کنند و ارتباط برقرار کنند.

. صوفیانی که در قالب تجار و کاروان‌های تجاری وارد سرزمین هند می‌شدند، با صداقت و امانت‌داری و پاک‌دستی در دادوستدها، بر مردمان هند تأثیر فراوان می‌گذاشتند. آنها با رعایت عدالت و انصاف، بر افکار و عقاید هندی‌هایی که با آنها در تعامل بودند، اثر چشمگیری می‌گذاشتند (هجویری غزنوی، ۱۳۷۱: ۲۸۵).

. صوفیان در حمایت از بخش روستایی هند مشارکت فعال داشتند و از افراد رانده‌شده از جامعه حمایت می‌کردند.

. صوفی‌ها به باورهای بومی مردم هند احترام می‌گذاشتند؛ به طوری که شیوه تبلیغ مبلغان صوفی با مبلغان ادیان هندی قرابت و نزدیکی فراوانی داشت؛ برای نمونه می‌توان از برگزاری مجالس سماع در خانقاه‌ها و منازل بزرگان صوفیه، در حکم یکی از شیوه‌های تبلیغی صوفیان در میان هندوها، نام برد. شیوه‌ای که با استقبال آنها مواجه می‌شد؛ به گونه‌ای که برخی از شیوخ طریقت سهروردیه نیز به برگزاری مجالس سماع، در جایگاه شیوه‌ای تبلیغی، علاقه نشان می‌دادند (عصامی سمرقندی، ۱۹۴۸: ۱۱۷ تا ۱۲۰).

. صوفیان با مشاوره‌دادن صحیح به حکومت‌های اسلامی هند، آنها را از ستم و بی‌عدالتی به بومیان هند

حقوق انسان‌ها، تواضع، متخلق شدن به اخلاق الهی، برابری انسان‌ها و رسیدن به خدا از راه کمک به خلق و درماندگان. این محتوای دعوت صوفیان در جامعه هند که از نابرابری اجتماعی رنج می‌برد، تأثیر فراوان داشت و باعث شد نظر هندیان به صوفیان جلب شود و تنفر آنها از عملکرد نخستین مهاجمان مسلمان از بین رفت (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۷۸: ۱۲۹).

هندی‌ها از جنگ و خونریزی و خشونت بیزار بودند. آنها در بسیاری از مواقع حتی حاضر نبودند برای دفاع از سرزمین خود یا دفاع از شهرها و مردمانشان، به خونریزی و جنگ دست بزنند. به همین علت باید گفت حمله به هند باعث گسترش اسلام در این منطقه نشد و مسلمانان با حمله به هند، تنها سرزمین‌هایی را به تصرف خود درآوردند؛ البته این امر زمینه‌ساز مهاجرت علما، صوفیان و قشرها مختلف مردم به آن سرزمین شد (ارشاد، ۱۳۷۹: ۱۳۶).

درواقع صوفیان با انجام این کارها و در پیش گرفتن این شیوه‌ها، در بین هندی‌ها تصویر مثبتی از اسلام و مسلمانان به جا گذاشتند و با این شیوه موفق شدند آثار تنفر و بدبینی هندیان را به مهاجمان مسلمان از بین ببرند و آنها را به سوی اسلام جلب کنند.

نتیجه

باتوجه به فرضیه مطرح شده در این پژوهش، نقش صوفیان در گسترش اسلام در شبه‌قاره هند بسیار تأثیرگذار بوده است؛ به طوری که صوفیان با به‌کارگیری شیوه‌های سلوک معنوی و احترام به آداب و سنن هندیان، با آنها تعامل مثبتی ایجاد کردند و ذهنیت نخستینی را که هندیان از رفتار خشونت‌آمیز سپاهیان مسلمان داشتند، تاحدود چشمگیری زدودند. بنابراین از مطالب این پژوهش می‌توان نکات زیر را در راستای این فرضیه استنباط کرد:

بنابر شواهد و قراین و استناد به منابع، نفوذ و گسترش اسلام در شبه‌قاره هند معلول و محصول فعالیت‌های مسالمت‌آمیز و تعامل‌های علمی و فرهنگی گروه‌هایی از صوفیان، عرفا، دانشمندان و بازرگانان مسلمان بوده است. اشتراک‌های فکری تصوف با ادیان و آیین‌های هندی، سلوک انسانی و معنوی صوفیان، دادوستدهای طریقت‌های صوفیانه با ادیان هندی و به‌ویژه دوری‌گزیدن از روش‌های تحکم‌آمیز و همراه با خشونت، باعث شد ذهنیت جامعه هندی به عملکرد نخستین مهاجمان مسلمان وارد شده به هند تغییر کند؛ به‌علاوه پیامدهای منفی لشکرکشی‌های نظامی را تاحد چشمگیری از بین برد. این دستاوردها را می‌توان از مهم‌ترین عوامل موفقیت صوفیان در گسترش اسلام در شبه‌قاره هند دانست.

همچنین می‌توان نتیجه گرفت صوفیان مسلمان و پیروان طریقت‌های صوفیانه زمانی که در مقام مهاجر یا مبلغ وارد شبه‌قاره هند شدند، در تعامل و تقابل با فرهنگ و تمدن جامعه هند، هم از آن تأثیر پذیرفتند و هم بر آن تأثیر گذاشتند. شیوه زندگی و فعالیت صوفیان مسلمان در هند نیز موجب تزکیه ذهنی بسیاری از بومیان هند شد و تصویر مثبت و عارفانه‌ای از اسلام را که با ویژگی‌های پیروان ادیان و مذاهب هند سازگار بود، به مردم آن منطقه معرفی و عرضه کرد. اهل تصوف از تسلط غوریان تا گورکانیان، در قالب سلسله‌های گوناگون همچون چشتیه، سهروردیه، نقشبندیه، قادریه، کبرویه و... در اسلام‌پذیری بومیان هند نقش پررنگی به‌عهده داشتند. صوفیان در کنار حاکمان شبه‌قاره هند و به‌ویژه سلاطین مسلمان دهلی، با تسامح و تعامل با فرمانروایان و بومیان هند، موجبات گسترش اسلام در شبه‌قاره هند را فراهم کردند.

پی‌نوشت

۷. بداونی، عبدالقادر، (۱۳۷۹)، *منتخب‌التواریخ*، به کوشش احمدعلی و توفیق سبحانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
 ۸. بدوی، عبدالرحمن، (۱۳۷۵)، *تاریخ تصوف اسلامی از آغاز تا پایان سده دوم هجری*، قم: دفتر نشر معارف اسلامی.
 ۹. برنی، ضیاءالدین، (۱۸۶۲م)، *تاریخ فیروزشاهی*، تصحیح مولوی سیداحمدخان صاحب، کلکته: آسیاتک سوسیئتی بنگاله.
 ۱۰. بولوغ‌دهلوی، محمد، (۱۳۷۶)، *مطلوب‌الطالبین*، تصحیح نکته عابد حسینی، تهران: دانشگاه تهران.
 ۱۱. بیرونی، ابوریحان، (۱۳۶۲)، *تحقیق ماللهند*، تصحیح منوچهر صدوقی، ج ۱، تهران: سها.
 ۱۲. توفیقی، حسین، (۱۳۸۹)، *آشنایی با ادیان بزرگ*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
 ۱۳. جامی، نورالدین عبدالرحمان، (۱۳۷۰)، *نفحات‌الانس من حضرات‌القدس*، به کوشش محمود عابدی، تهران: اطلاعات.
 ۱۴. جوانی، حجت‌الله، (۱۳۷۸)، *تصوف در شبه‌قاره هند*، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حدادعادل، ج ۷، تهران: علم.
 ۱۵. جوزجانی، ابوعمرمنهاج‌الدین عثمان‌بن‌سراج، (۱۳۶۳)، *طبقات ناصری*، به کوشش عبدالحی حبیبی، ج ۱، تهران: دنیای کتاب.
 ۱۶. چشتی، الله‌دیه، (۱۳۸۵)، *سیرالاقطاب*، به کوشش محمدرور مولایی، تهران: علم.
 ۱۷. چند، تارا، (۱۳۷۴)، *تأثیر اسلام در فرهنگ هند*، ترجمه علی پیرنیا و عزالدین عثمانی، تهران: پاژنگ.
 ۱۸. حسنی، عبدالحی، (۱۳۵۰)، *نزه‌الخواطر و*
۱. ازمشایخ چشتیه که با معین‌الدین چشتی به هند آمد و مدتی در لاهور و ملتان به سر برد و درنهایت، به دستور معین‌الدین چشتی به دهلی آمد (بداونی، ۱۳۷۹: ۶۱).
 ۲. محمدبن‌احمدبن‌علی بداونی بخارایی، معروف به نظام دهلوی، از مریدان فریدالدین شکرگنج بود (بداونی، ۱۳۷۹: ۶۱).
 ۳. مؤسس سلسله غلامشاهیان بود (رضوی، ۱۳۸۰: ۳۳۱).

کتابنامه

الف. کتاب

۱. آرنولد، سرتوماس، (۱۳۵۸)، *چگونگی گسترش اسلام*، ترجمه ابوالفضل عزتی، تهران: دانشگاه تهران.
۲. آریا، غلامعلی، (۱۳۸۲)، *طریقه چشتیه در هند و پاکستان*، تهران: زوار.
۳. ابن‌اثیر، عزالدین، (۱۳۷۰)، *الکامل فی التاریخ*؛ *تاریخ کامل*، پیشگفتار مترجم، ترجمه سیدمحمدحسین روحانی، ج ۱، تهران: اساطیر.
۴. ارشاد، فرهنگ، (۱۳۷۹)، *مهاجرت تاریخی ایرانیان به هند*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۵. الامام، سیدمطیع، (۱۳۷۲)، *شیخ شرف‌الدین احمدبن‌یحیی منیری و سهم او در نشر متصوفانه فارسی*، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۶. انوشه، حسن، (۱۳۷۵)، *دانشنامه ادب فارسی*، به سرپرستی حسن انوشه، ج ۴ در شبه‌قاره هند (هند، پاکستان، بنگلادش)، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- تهران: کیهان.
۳۱. عصامی سمرقندی، عبدالملک، (۱۳۲۷ش/ ۱۹۴۸م)، فتوح السلاطین، هند: دانشگاه مدرس.
۳۲. عقیف، شمس سراج، (۱۳۸۵)، تاریخ فیروزشاهی، تصحیح ولایت حسین، تهران: اساطیر.
۳۳. فیروزشاه تغلقی، (۱۹۵۴م)، فتوحات فیروزشاهی، تصحیح عبدالرشید مسلم، تهران: اساطیر.
۳۴. قاسمی، جعفر، (۱۳۵۰)، تأثیر معنوی ایران در پاکستان، بی‌جا: اداره اوقاف پنجاب لاهور.
۳۵. کیائی‌نژاد، زین‌الدین، (۱۳۸۹)، سیر عرفان در اسلام، تهران: الشراقی.
۳۶. مجتبابی، فتح‌الله، (۱۳۶۷)، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، «اسلام در شبه‌قاره هند و پاکستان»، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۸، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
۳۷. محدث دهلوی، عبدالحق، (۱۳۸۳)، اخبار الانحیاء، تصحیح علیم اشرف، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۳۸. مدرس تیریزی، محمدعلی، (۱۳۶۹)، ریحانه‌الادب، تهران: زوار.
۳۹. میرآخوندی، قاسم، (۱۳۸۹)، تراژدی حلاج در متون کهن، تهران: شفیع.
۴۰. میرخورد، محمدبن مبارک علوی کرمانی، (۱۳۵۷)، سیرالاولیاء، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۴۱. هجویری غزنوی، ابوالحسن علی بن بی علی عثمانی جلابی، (۱۳۷۱)، کشف‌المحجوب، ترجمه و تصحیح ژوکوسفکی و مقدمه دکتر قاسم انصاری، تهران: طهوری.
۴۲. هندوشاه استرآبادی، محمدقاسم، (۱۳۷۸)، تاریخ فرشته، همراه با تصحیح و تعلیقات محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بهجه‌المسامع و النواظر، ج ۱، حیدرآباد: مطبوعه مجلس دایره‌المعارف عثمانیه.
۱۹. حکمت، علی‌اصغر، (۱۳۳۷)، نقش پارسی بر احجار هند، تهران: تابان.
۲۰. دهلوی کشمیری، محمدصادق، (۱۹۸۸م)، کلمات‌الصادقین، تصحیح محمدسلیم اختر، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۲۱. رحمان، علی، (۱۹۱۴)، تذکره علمای هند، لکنهو: مجمع ذخایر اسلامی.
۲۲. رضوی، میرسعادت‌علی، (۱۳۵۷ق)، کلام‌الملوک، حیدرآباد: مجلس اشاعات دکن، محفوظات.
۲۳. رضوی، سیداطهرعباس، (۱۳۸۰)، تاریخ تصوف در هند، ترجمه محمدمنصور معتمدی، تهران: دانشگاهی.
۲۴. -----، (۱۳۷۶)، شیعه در هند، ترجمه مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۲۵. زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۶۲)، ارزش میراث صوفیه، تهران: دانشگاهی.
۲۶. سبحانی، توفیق، (۱۳۷۷)، نگاهی به تاریخ زبان و ادب فارسی در هند، شورای زبان و ادبیات فارسی، تهران: اساطیر.
۲۷. سجزی دهلوی، حسن، (۱۳۸۵)، فتاوی‌الفؤاد، تصحیح توفیق سبحانی، تهران: زوار.
۲۸. سیهرندی، یحیی‌بن‌احمدعبدالله، (۱۳۸۲)، تاریخ مبارک‌شاهی، مصحح محمد هدایت حسین، تهران: اساطیر.
۲۹. شیخ‌عطار، علیرضا، (۱۳۸۱)، دین و سیاست مورد هند، تهران: وزارت خارجه.
۳۰. عزیز، احمد، (۱۳۶۷)، تاریخ تفکر اسلامی در هند، ترجمه نقی لطفی و محمدجعفر یاحقی،

۴۳. یاری، سیاوش، (۱۳۸۸)، *تاریخ اسلام در هند*، قم: ادیان.

ب. مقاله

۱. آریا، غلامعلی، (۱۳۸۶)، «اسلام در شبه‌قاره هند و پاکستان»، *نامه الهیات*، ش ۱، ص ۳۷ تا ۴۸.

۲. رضوی، سیداطهرعباس، (۱۳۸۶)، «تصوف در شبه‌قاره هند»، *فصلنامه مطالعات شبه‌قاره*، ترجمه فاطمه شاه‌حسینی، زاهدان: *مطالعات شبه‌قاره*، ش ۱۰، ص ۳۹ تا ۴۶.

۳. عالمی، خدیجه و مظهر ادوای و حسین نظری، (۱۳۹۴)، «نقش تصوف در ترویج رویکردهای اسلامی در حکومت سلاطین دهلی (قرون ۷ تا ۱۰ هجری قمری)»، *شبه‌قاره (ویژه‌نامه فرهنگستان)*، تهران: *فرهنگستان زبان و ادب فارسی*، ش ۵، ص ۱۵ تا ۳۶.

۴. ندوی، سلیمان، (۱۳۸۴)، «رابطه بازرگانی مسلمانان با هندوستان»، قم: *فصلنامه تاریخ پژوهان*، ترجمه علی بحرانی‌پور، ش ۱، ص ۸۲ تا ۸۱.

۵. یاری، سیاوش، (۱۳۸۸)، «گسترش نفوذ دین اسلام در شبه‌قاره هند از قرن اول تا پنجم ه.ق»، *پژوهش‌های تاریخی (علمی-پژوهشی)* دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ش ۱، ص ۱۴۲ تا ۱۲۹.

ج. لاتین

1. Trimingham, Spencer, (1973), *The Sufi Orders in Islam*, London, Oxford University Press.